

1942, les Églises face à la persécution des Juifs. Silences, protestations et entraide

Journée d'études, Fondation pour la Mémoire de la Shoah

7 septembre 2022. Paris, Collège des Bernardins

Réactions des Églises et des chrétiens individuels aux Pays-Bas, pourquoi tant de victimes et de « Justes » ?

Evert van de Poll, professeur en sciences religieuses :

Mijn lezing

Hoe reageerden de kerken en individuele christenen in Nederland op de Jodenvervolging? Alvorens deze vraag te beantwoorden, zullen wij ingaan op het feit dat dit land een tweevoudig recordhouder is met betrekking tot de Shoah, in termen van Joodse slachtoffers en van “rechtvaardigen” die Joden het leven hebben gered. Deze twee tegenstrijdige aspecten van Nederland in oorlogstijd en het eventuele verband daartussen werpt licht op de rol die kerkelijke leiders en kerkleden hebben gespeeld in het verzet en de hulp aan Joden.

Uitzonderlijk veel Joodse slachtoffers en “rechtvaardigen”

Aan het begin van de oorlog telde Nederland 144000 Joden. Daarvan zijn 109000 omgekomen, oftewel bijna driekwart. Dat is veel meer, zowel in aantal als qua percentage dan in andere landen van West- en Noord-Europa, met inbegrip van Duitsland. Waarom zijn er in Nederland zoveel Joden omgekomen? Hoewel deze vraag buiten het kader van ons thema valt, heeft zij er wel mee te maken. Daarom noemen we enkele conclusies van historici die deze vraag hebben onderzocht.

Pim Griffioen en Ron Zeller deden een vergelijkend onderzoek naar de factoren die meespeelden in de Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België. Volgens hen zijn het hoge aantal en het hoge percentage Joodse slachtoffers in Nederland, vergeleken met België en Frankrijk, in de eerste plaats te verklaren door het feit dat de Duitse politie in Nederland de alleenheerschappij kreeg over de organisatie en uitvoering van de deportaties, buiten de rest van het bezettingsbestuur en de autochtone autoriteiten om. Voor België gold dit minder en voor Frankrijk in het geheel niet.

Bovendien begonnen de bezetters in Nederland al vanaf februari 1941 met de deportaties en voerden zij de Joden zo onopvallend mogelijk weg, en maakten daarbij gebruik van misleiding en bedrog. Dit in tegenstelling tot België en Frankrijk waar de deportaties in de zomer van 1942 begonnen, via gewelddadige razzia's waardoor de overgebleven Joden al snel probeerden onder te duiken of te vluchten.

Een ander belangrijk verschil was de late opkomst van georganiseerd verzet en onderduiknetwerken in Nederland, in vergelijking met België en Frankrijk.¹

In dit licht bezien is de tweede bijzonderheid des te opvallender. Nederland telt namelijk het hoogste percentage “Rechtvaardigen onder de Volken”, een titel verleend door *Yad Vashem* in Jeruzalem aan mensen die tijdens de oorlog hun leven riskeerden om Joden te redden. Op 1 januari 2021 had Yad Vashem in totaal ongeveer 27.921 “rechtvaardigen” uit 51 landen als zodanig erkend. De “ranglijst” in absolute aantallen wordt aangevoerd door Polen (7177), gevolgd door Nederland (5910) en Frankrijk (4150). Maar in verhouding tot de totale bevolking in de oorlogsjaren steekt Nederland met kop en schouders boven alle andere landen uit, met 1 “rechtvaardige” op 1700 inwoners (op een totaal van 9 miljoen). In Polen is dat

---

¹ Zie Pim Griffioen, Ron Zeller, *Nederland: het hoogste aantal Joodse slachtoffers in West-Europa*. Anne Frank Stichting. <https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/nederland-het-hoogste-aantal-joodse-slachtoffers-west-europa/>

percentage 1 op 3700 (op een totaal van 24,3 miljoen), in Frankrijk 1 op 9638 (op een totaal van ongeveer 40 miljoen). Relatief telt Nederland dus ruim twee keer zo veel “rechtvaardigen” als Polen, en bijna zes keer zoveel als Frankrijk.²

In sommige landen is een groep mensen collectief als “rechtvaardige” erkend,³ maar Nederland telt er zelfs drie: (1) de 30000 tot 50000 dokwerkers en andere arbeiders in Amsterdam die deelnamen aan de grote staking van 25 en 26 februari 1941, de eerste staking tegen de Jodenvervolging in het door de Nazi's bezette Europa, (2) de voltallige verzetsgroep Naamloze Vennootschap voor het Redden van Joodse Kinderen, en (3) alle inwoners van het kleine dorp Nieuwlande.

Over de derde groep willen we iets meer zeggen, vanwege de link met het thema van onze lezing. Veruit het grootste deel van Nieuwlande was gereformeerd. Dominee Slomp, bijgenaamd Frits de Zwerver, speelde een sleutelrol. Enerzijds bood hij zelf onderdak en steun aan de leiders van enkele knokploegen en netwerken voor Joodse vluchtelingen: Johannes Post, tevens ouderling in de gereformeerde kerk, Arnold Douwes en de Joodse verzetsman Marc Léons, die beiden van elders naar Nieuwlande waren gevlucht. Anderzijds riep hij de bevolking via zijn preken en pastorale bezoeken op om Joden en gevluchte verzetsmensen een schuilplaats te bieden. Onder leiding van Johannes Post werd er een verdeelsysteem opgezet. Op ieder moment had ieder gezin minstens één onderduiker in huis. Hoewel dit een publiek geheim was, heeft niemand in het dorp of de directe omgeving ooit verraad gepleegd. Dankzij de zwijgzame dorpscultuur en de onderlinge solidariteit, zijn er naar schatting meer dan 200 Joden gered, plus een onbekend aantal overige vervolgd.

Wat zeggen deze cijfers?

Nederland is inderdaad rijk bedeed met rechtvaardigen. Nu zeggen statistieken niet alles. De omstandigheden waren per land zo verschillend dat je de percentages “rechtvaardigen” niet met elkaar kunt vergelijken.⁴ Toch blijft het een opvallend gegeven. Wat moeten we ervan denken? De Israëliische auteur Tom Segev vertelt het verhaal dat hem in zijn jeugd na de oorlog werd bijgebracht: ‘In de donkerste dagen van het joodse volk flakkerde er nog één kaars in Europa, één teken van hoop dat niet alle mensen verdorven waren, dat de Joden niet helemaal alleen stonden in hun ellende’. Dat kaarsje was ‘de dappere houding van het Nederlandse volk’.⁵

Ook Nederlandse hebben dit beeld lange tijd gekoesterd.⁶ Toch is het sinds de jaren 70 steeds meer genuanceerd, naarmate er meer historisch onderzoek werd gedaan en het duidelijk

---

² Cf. Yad Vashem, *Names of Righteous by Country*, <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>

³ Collectieve “rechtvaardigen” in Frankrijk: alle inwoners van Chambon-sur-Lignon. In Noorwegen en Denemarken: alle leden van het verzet. In oktober 1943 werd bijna de hele joodse bevolking van Denemarken door verzetsmensen geëvacueerd naar het dichtbijgelegen Zweden dat neutraal was. Na de oorlog verzochten Deense ex-verzetsmensen aan Yad Vashem deze unieke actie niet te honoreren met individuele erkenningen als rechtvaardige maar met een collectieve erkenning, omdat het “een vanzelfsprekende daad van gemeenschappelijk verantwoordelijkheidsbesef was geweest”. In Denemarken weigerde de politie Joden op te halen en ging de kustwacht in staking. Deze mensen werden echter niet onderscheiden. Vandaar dat het land waar de meeste joden overleefden (98%) een miniem aantal rechtvaardigen telt (22).

⁴ In zijn artikel, ‘Nederland recordhouder Joodse oorlogsslachtoffers en in Yad Vashem: schuld en hulde’, citeert Herman Vuijste de onderzoekster Irena Steinfeldt, die dit punt als volgt onder woorden bracht: ‘Ik ben een wetenschapper en ik heb genoeg voorbeelden gezien van valse statistische verbanden. Het aantal rechtvaardigen dat per land is erkend, heeft geen statistische validiteit in termen van het percentage mensen dat grote risico's nam om joden te redden. Het zegt niets over de houding van een bepaalde bevolking. Het is immers geen representatieve steekproef.’ In dit verband wijst Vuijste zelf op de hoge percentages Joodse overlevenden in landen als Denemarken, Albanië en Bulgarije, die maar heel weinig erkende “rechtvaardigen” tellen.

⁵ Geciteerd door Herman Vuijsje, *op. cit.*

⁶ Ook de Nederlanders hebben dat beeld lange tijd gekoesterd. Cees Fasseur, de biograaf van koningin Wilhelmina, toont haar als de inspirator van de hulp aan Joden, via haar wekelijkse toespraken vanuit Londen

werd dat veel Nederlanders waren helemaal niet zo heldhaftig en liever geen risico's namen. Er waren heel wat collaborateurs en mensen die zich verrijkten aan het bezit dat weggevoerde Joden achterlieten. En dan het verraad! Van de ruim 30.000 Nederlandse Joden die konden onderduiken of een ontsnappingspoging naar het buitenland ondernamen, werd ongeveer een derde deel, soms na jarenlange onderduik, toch nog verraden of ontdekt en weggevoerd. Onder hen de familie Frank.⁷

Verband tussen de twee gegevens?

Toch blijft het opvallend dat Nederland zo'n hoog percentage rechtvaardigen telt, terwijl er tegelijkertijd zoveel Joden zijn omgekomen. Is er wellicht verband tussen deze twee gegevens? Dat is de vraag waarmee de Nederlandse journalist Herman Vuijsje aan de slag ging. Hij had de helft van zijn Joodse familie van vaderskant in de oorlog verloren terwijl zijn niet-Joodse moeder en haar familie actief waren in verzet en hulp aan Joodse onderduikers, dus was hij van jongs af geconfronteerd aan met de twee tegenstrijdige gegevens. Hij sprak met historici van Yad Vashem in Jeruzalem, met overlevende onderduikers of hun kinderen, bestudeerde de publicaties over deze thematiek, en schreef hierover een samenvattend artikel.⁸ Hij komt tot de conclusie dat er geen rechtstreeks verband tussen de twee "records" bestaat, maar wel gemeenschappelijke oorzakelijke factoren die beide in de hand hebben gewerkt.

Eén factor is het naar West-Europese maatstaven fanatieke en rücksichtslose karakter van het Nazi-regime in Nederland. Wie in Nederland werd gepakt voor Jodenhulp moest er zwaarder boeten dan in omringende landen. Velen werden doodgeschoten, vaak na verraad, gemarteld in gevangenschappen en naar concentratiekampen gestuurd. Een groot aantal van hen kwam daar om het leven. Mede door die hoge risico's zijn er nauwe relaties gegroeid tussen redders en beschermelingen, die na de oorlog werden voortgezet. Diepe gevoelens van dankbaarheid kunnen voor Nederlandse geredden dus een extra motivatie zijn geweest om hun weldoeners te eren als "rechtvaardigen".

Wat ook een rol speelde, was het uitstekend bevolkingsregister van Nederland. Tijdens de oorlog konden de joodse inwoners daardoor gemakkelijk worden getraceerd – een van de oorzaken van het hoge aantal slachtoffers. Maar na de oorlog maakte diezelfde goede bevolkingsadministratie het gemakkelijker om je redders te traceren dan in andere landen.

Er is mogelijk nog een verband. Veel Nederlanders waren niet "goed" in de oorlog. Zij droegen bij aan het hoge percentage joodse slachtoffers, sommigen door hun passiviteit, anderen door verraad en collaboratie. Daardoor waren de overlevenden na de oorlog extra gemotiveerd om hun redders voor te dragen als "rechtvaardige". Mordechai Paldiël van het onderzoeksinstituut van Yad Vashem vermoedt dat het hoge aantal Nederlandse – en Poolse – rechtvaardigen voortkomt uit het gevoel van overlevende Joden in die landen dat ze "tot de absolute uitzonderingen behoren" omdat de meesten van hun familieleden zijn vermoord.⁹

---

voor Radio Oranje die in Nederland clandestien werden beluisterd. Weliswaar sprak de koningin zelf nauwelijks over hun lot, maar de gereformeerde minister-president Gerbrandy riep via Radio Oranje alle landgenoten op de Joden de helpende hand te bieden. Het lijkt geen twijfel, aldus Fasseur, dat hij dat deed met volle instemming van de koningin. Dit is volgens hem een van de redenen voor ons hoge aantal "rechtvaardigen" (Cees Fasseur. *Wilhelmina: Sterker door strijd*). Volgens Arthur Graaff, hoofdredacteur van website Nieuws-WO2, laat het hoge aantal rechtvaardigen zelfs zien dat Nederlanders "de grootste Jodenredders" ter wereld zijn geweest (geciteerd door Herman Vuijsje, *op. cit.*).

⁷ Na de inval in het Achterhuis in de Amsterdamse binnenstad, op 4 augustus 1944, werden de acht Joodse onderduikers waaronder de familie Frank overgebracht naar het doorgangskamp Westerbork. Vandaar vertrok de familie Frank, inclusief Anne, op 3 september 1944 met de laatste trein uit Nederland naar Auschwitz. Op dat moment waren al meer dan 100.000 Joden uit Nederland weggevoerd.

⁸ Herman Vuijsje, *op. cit.*

⁹ Geciteerd in Herman Vuijsje, *op. cit.*

De drijfveer van geloof

Uit het historische onderzoek blijkt duidelijk dat het heel riskant was om voor Joodse landgenoten op te komen en hen te helpen. Dat brengt ons op de innerlijke motivatie om zoveel risico's te nemen. Dat er relatief zoveel mensen zijn geweest die hun leven op het spel hebben gezet, heeft zeker te maken met wat ik de drijfveer van geloof noem. Daarmee willen we niets te kort doen aan de motivatie van niet-religieuze verzetsmensen. Toch is het een feit dat het overgrote deel van degenen die Joden hebben geholpen, gedreven werd door hun christelijk geloof. Dat is niet zo verbazend wanneer men bedenkt wat in die tijd ruim 80% van de bevolking was aangesloten bij een christelijke kerk. In dit verband is het optreden van kerkelijke leiders, predikanten en priesters van doorslaggevende betekenis geweest, want daardoor hebben zij die motivaties aangewakkerd en versterkt. Vooral in protestantse kring trokken velen zich het lot van Joden aan omdat zij zich op grond van de Bijbel die hen dierbaar is, sterk met hen verbonden voelden met wat zij vaak 'het oude bondsvolk' noemden. In dit opzicht was de bevolking van Nieuwlande geen uitzondering maar een treffende illustratie van de drijfveer van geloof.

Kerken tegenover het Nazibewind

Voor de oorlog hadden de kerken grote invloed op de samenleving en in de politiek. In het parlement vormden de confessionele of christelijke politieke partijen bij elkaar genomen de absolute meerderheid. Ook tijdens de bezetting is de invloed groot, misschien nog wel groter. De kerkdiensten worden druk bezocht. Hoe hebben de kerken gereageerd op de Jodenvervolging? Voor het gemak kunnen wij ons beperken tot de drie grootste kerkgenootschappen die samen bijna 80% van de bevolking vertegenwoordigden:¹⁰

- Rooms-katholieke Kerk (RKK), 38,5%
- Nederlands Hervormde Kerk (NHK), 31%
- Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN), 8%.

Daarnaast zijn er nog enkele kleine calvinistische kerken en evangelische kerken. In hun houding tegenover het nazisme en de Jodenvervolging weken zij niet veel af van de "grote drie", zodat we ons daartoe kunnen beperken.

Protesten en kanselboodschappen

Al voor de oorlog veroordeelden de leiders van deze drie kerken het nationaal-socialisme als ideologie. De RKK verbood haar leden in 1935 het lidmaatschap van de pro-Duitse en antisemitische Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). De synode van de GKN sprak in 1936 uit dat dit lidmaatschap tuchtwaardig was – dat wil zeggen, uitsluiting van het avondmaal. De NHK heeft zich nooit officieel tegen de NSB uitgesproken. Dat kwam omdat zij in haar midden te maken had met vele, vaak tegenstrijdige, politieke opvattingen. Haar leden gelieerd waren aan diverse politieke partijen, terwijl de RKK nauw verbonden was met één partij: de Rooms-katholieke Staatspartij (RKSP); zo ook de GKN: met de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Toch verschilde het merendeel van de hervormden in hun opstelling en activiteiten weinig met de gereformeerden.¹¹

---

¹⁰ De RKK is geconcentreerd in de twee zuidelijke provincies en enkele enclaves "boven de grote rivieren". De NHK en de daarvan afgescheiden GKN zijn beide calvinistisch. De eerste bestaat uit diverse stromingen of "richtingen", van vrijzinnig tot en met zeer behoudend.

¹¹ Van groot belang daarbij was dat de Zwitserse theoloog Karl Barth, die zich principieel en strijdbaar verzette tegen het nazisme, veel aanhang had binnen de NHK.

Toen de Duitsers het land binnenvielen en bezetten, was een botsing met de kerken onvermijdelijk, gezien hun tegengestelde leer en missie. Op 27 oktober 1940 werden vanaf de hervormde kansels twee boodschappen voorgelezen: één die opriep om tegenover de nationaalsocialistische bezetter trouw te blijven aan de Heer der Kerk, en een protest tegen de zogenaamde Ariërparagraaf waardoor Joden op last van de bezetter uit overheidsdienst werden verwijderd.

Wel waren er per kerkgenootschap in Nederland verschillen. Zelfs een eenduidig standpunt per kerk kan moeilijk gegeven worden: er waren vaak meerdere richtingen die zich lang niet altijd conformeerden aan het officiële standpunt dat werd ingenomen en vertolkt door het hoogste bestuursorgaan (synode, bisschoppenconferentie). Daarbij is er ook nog eens het afwijkende standpunt en gedrag van de individuele leden van de betreffende kerk.¹²

Al met al kan echter gesteld worden: de kerken verzetten zich tegen de Duitse bezetter en zijn ideologie. Dat gebeurde door leden van die kerken op persoonlijke titel in het verzet, geïnspireerd door en met steun van het betreffende genootschap. De kerken als instituut deden dat ook in de vorm van voorbede tijdens de erediensten, openbare kanselboodschappen, aanbevelingen en door concreet het kerkgebouw als schuilplaats aan onderduikers ter beschikking te stellen.

Getuigenis van Hilde Dekker uit Groningen, een koerierster in een landelijk netwerk van verzet:

Het gaf mij moed als de dominee openlijk opriep tot verzet. Ik merkte het ook bij mijn verzetswerk. Als er ergens een dominee heel principieel was, kon je er veel meer onderduikers plaatsen. In het zuiden van Nederland, waar bijna iedereen katholiek was, speelde dat nog veel sterker. Als de pastoor zei dat de onderduikers geholpen moesten worden, hielp vrijwel iedereen.¹³

Al direct na de bezetting protesteerden de protestantse kerken verenigd in het Convent van Kerken bij de rijkscommissaris Seyss-Inquart tegen de anti-Joodse maatregelen. Ook de RKK protesteerde.¹⁴

De bezetter wist dat er in veel kerken een anti-Duitse stemming heerste. Toch trad zij voorzichtig op tegen de kerken. Zij beseftte hoeveel invloed de kerken hadden en wilden de Nederlandse gelovigen niet verder van zich vervreemden.

---

¹² Een van de verschilpunten was de toepassing van Romeinen 13, waarin Paulus de gelovigen oproept zich te onderwerpen c.q. te gehoorzamen aan de overheid omdat die door God is ingesteld. Geldt dat ook nu, of moeten we ons in deze situatie laten leiden door het gebod om God meer te gehoorzamen dan de mensen (het 'voorbehoud van Petrus' in Handelingen 5:20). Een andere vraag was of gewapend verzet en dus het doden van (collaborerende) medeburgers wel geoorloofd is. In de 80-jarige oorlog van de Nederlanden tegen Spanje in de 16e en 17e eeuw was volgens Calvijn verzet tegen de soevereine vorst gerechtvaardigd. Maar nu, met de bezetting door de Duitsers? In de behoudende richting binnen het protestantisme in Nederland (de 'bevindelijke' kerken) vonden velen dat God de bezetting had toegelaten – vanwege de zonden van het land. Verzet was dus tegen Gods wil. Een van hen was dominee H.G. Kersten (1882-1948), voorman van de SGP (Staatkundig Gereformeerde Partij). Zijn standpunt en optreden in verband daarmee werd na de oorlog als niet-toelaatbaar bestempeld, hij moest het parlement verlaten en mocht ook geen lid meer worden in de toekomst. De leden van de GKN en de daarmee nauw verbonden politieke partij ARP baseerden zich ook op het calvinisme, maar trokken er wel andere conclusies uit en waren volop actief in het verzet.

¹³ Verzetmuseum Amsterdam, 'Uitspraken van overlevenden over de kerken'.

¹⁴ "Ze spraken uit verontrusting over de Duitse bezetting, maar ook uit onvrede over de beperkte rol van de kerk in de openbare ruimte. Het ging dus niet alleen om verzet. De kerken waren eigenlijk de enigen die publiek bezwaar konden maken tegen de Duitsers zonder dat ze gemuilkorfd werden. Ze hebben gesproken tegen de Jodenvervolgung, maar niet allemaal en niet allemaal tegelijk." Jan Bank, in een lezing tijdens het symposium 'God in de oorlog', Vrije Universiteit, Amsterdam, 23/10/2015. Verslag van dit symposium: 'Kerkelijk verzet in Tweede Wereldoorlog mede uit zelfbehoud'. Reformatisch Dagblad, 24/10/2015. Zie ook: Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*.

Indirect probeerde de bezetter de kerkelijke invloed wel te verminderen door allerlei maatschappelijke instellingen onder nationaalsocialistische leiding te plaatsen. Bijvoorbeeld voor de katholieke en christelijke vakbonden, in juli 1941. Daarop riepen de kerken de vakbondsleden op om het lidmaatschap op te zeggen. Slechts 5% zou lid blijven.

Voorbede voor koningin en vaderland

Tijdens de hervormde eredienst is het gebruikelijk dat de predikant voorbede doet voor de koningin en haar huis, en voor het vaderland. Moest dit doorgaan? “Met deze vraag was de loyaliteit van de kerk jegens de bezetter concreet in het geding”.¹⁵ Tien dagen na de capitulatie in mei 1940 herinnerde de secretaris van de Algemene Synode van de NHK de predikanten aan de kerkelijke opdracht tot “aankweking van liefde voor Koningin en vaderland”. Medio juni voegde hij daaraan toe dat volgens kerkelijke opvatting bij bezetting de soevereiniteit blijft berusten bij de oorspronkelijke staat (dus de Nederlandse en niet de Duitse). Desalniettemin werd het aan de plaatselijke dominees overgelaten al dan niet voor de koningin te bidden. Hun keuze werd vaak mede bepaald door aandrang van de kerkenraad. Ze gingen er verschillend mee om. Sommigen noemden de koningin en haar ministers in woord, geschrift en gebed, anderen beperkten zich tot een algemene voorbede “voor alle nood van de christenheid”. Een enkele NSB-gezinde voorganger legde de aanbeveling naast zich neer.

Bij de gereformeerden van de GKN was bidden voor “God, Nederland en Oranje” altijd min of meer vanzelfsprekend geweest. Op 10 december 1941 verklaarde de Generale Synode dat de gebeden voor de noden van het koninklijk huis, evenals voor de broeders en zusters in gevangenschap, tot de roeping van de kerken behoren. Daarover ontstond wel enige discussie.¹⁶ Toch deden de meeste predikanten inderdaad die voorbede.

Van de zijde van de Duitse bezetter kwam er geen verbod, noch voor de hervormden noch voor de gereformeerden. Wel werden predikanten en andere voormannen van deze kerken individueel bedreigd en ook gevangengezet.¹⁷

Getuigenis van Max Léons, de Joodse verzetsleider die in Nieuwlande ondergedoken zat.

Op zondag ging ik mee naar de gereformeerde kerk, twee keer. Er werd dan gebeden voor de koningin en de vervolgd. Dat gaf een ontzettende steun. Er waren momenten dat ik diep ontroerd was. Je snakte ernaar om iets positiefs te horen, iets van gezamenlijk opkomen voor de verdrukten. De kerken waren altijd overvol, je zat mannetje aan mannetje.¹⁸

Gewapend verzet – protestanten en katholieken

De gereformeerden onderschreven het recht op verzet ten tijde van de Duitse bezetting. Relatief waren ze zelfs oververtegenwoordigd in de kringen van het verzet, ook het gewapend

---

¹⁵ Jan Bank, *God in de oorlog*. p. 205.

¹⁶ Sommigen, waaronder de invloedrijke hoogleraar aan de VU, H.H. Kuyper (zoon van Abraham Kuyper) duiden de bezetter aan als legaal bewind (waarbij bedacht moet worden dat er in de zomer van 1940 nog geen sprake was van een tirannieke optreden van de bezetter zoals naderhand het geval was). Anderen, met als voorman de hoogleraar in Kampen, Klaas. Schilder, vonden de bezetting wel illegaal en hadden daarom de opvatting dat voorbede-doen geboden was en dat de kerk diende te protesteren tegen inmenging van de bezetter in het volksleven. Het zal niet verbazen dat Schilder spoedig een publicatieverbod door de Duitse bezettingsmacht kreeg opgelegd.

¹⁷ Jan Bank, *God in de oorlog*. p. 207.

¹⁸ Verzetsmuseum Amsterdam, ‘Uitspraken van overlevenden over de kerken’.

verzet.¹⁹ Bij het werk van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO), met als voorman ds. Slomp, liepen de contacten via de gereformeerde netwerken.

Dat was ook het geval bij de opbouw van de Landelijke Organisatie van Knokploegen (LKP), waarvan onder anderen Johannes Post in Nieuwlande deel uitmaakte.

Bij dit alles zij opgemerkt dat Christelijke Gereformeerde kerken (CGK) en hun leden wat betreft hun positie tijdens de Tweede Wereldoorlog over het algemeen niet verschilden van de GKN.

Het onderschrijven van het recht van verzet nam niet weg dat er bij verzetsmensen gelieerd aan GKN en andere kerken en maatschappelijke groepen ook discussie over de rechtmatigheid van gewapend geweld en gewetensnood was. Dat gebeurde als er bijvoorbeeld een beslissing genomen moest worden over het eigenhandig liquideren van nazimisdadigers of NSB'ers die een levensgevaar voor anderen vormden.

Onder katholieken was de bereidheid tot het plegen van geweld en het uitvoeren van gewapende overvallen relatief laag, in vergelijking met hun protestantse en vooral gereformeerde verzetsmensen. Ten noorden van de grote rivieren, waar protestanten de meerderheid vormden, vonden katholieken nauwelijks aansluiting bij de door protestanten gedomineerde knokploegen of politiek linkse groepen als de Raad van Verzet. Toen het gewapende verzet in 1944 sterk professionaliseerde, gebeurde dat vanuit de kleine netwerken van socialisten, communisten en protestanten, die allen slechts weinig banden hadden met lokale katholieken.

Een belangrijke factor is de prominente rol van geestelijken binnen de verzetsorganisatie, die werkte remmend op het gebruik van geweld. Belangrijke beslissingen en dus ook liquidaties of geplande overvallen in veruit de meeste gevallen voorgelegd aan lokale geestelijken of zelfs aan het episcopaat. De centrale organisatie van de RKK wees gewapend verzet officieel af. De richtlijnen die geestelijken aan het verzet gaven, hielden in dat zij geweld zo veel mogelijk moesten mijden en waar mogelijke moesten zoeken naar vreedzame oplossingen.

Toch waren er enkele katholieke knokploegen die even snel de wapens opnamen als hun protestantse kameraden en die zich weinig van de remmende invloed van de katholieke geestelijkheid aantrokken.

Institutionele en individuele hulp

Zoals gezegd, kerkelijke leiders, predikanten en priesters riepen op tot hulp aan Joden en boden morele, soms ook actieve steun aan het verzet. Toch bleek georganiseerd kerkelijk verzet niet effectief. Hulp aan joodse onderduikers was alleen mogelijk door individuele actie. Dat was een van de redenen dat slechts een kleine minderheid van de Joden geholpen kon worden.

Een andere reden was het verraad, dat onder alle categorieën van de bevolking voorkwam, ofwel vanuit antisemitisme en sympathie met de ideologie van de bezetter, dan wel ingegeven door de financiële vergoeding die men kon verwachten.

Verslechtering in 1942

In 1942 verslechterde de situatie in het land dramatisch. Door de hardere exploitatie van de economie kampte de bevolking met een verschraving van de dagelijkse genoegens en een

---

¹⁹ Onder hen treffen we bekende verzetsmensen als Johannes Post, Tante Riek (mevr. H. Kuipers-Rietberg – lid van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Vrouwenbond) en Frits de Zwerver (ds. Slomp). Ook de betrokkenen bij het illegale blad Trouw, dat voor het eerst in 1943 verscheen, behoorden voornamelijk tot de GKN-achterban; hoewel, ook leden van andere gezindten deden volop mee met het samenstellen, drukken en verspreiden van Trouw.

nijpend gebrek aan basisbehoeften als kolen en zeep. Arbeiders moesten blij zijn als ze hun baan behielden, zodat ze niet naar Duitsland werden gestuurd. Door dwangarbeid, evacuatie en deportatie werden honderdduizenden Nederlanders van huis en haard verdreven. De bezetter ging steeds meer over tot brute intimidatie, met een intensieve jacht op het verzet en een meedogenloze vervolging van de Joden. De vraag werd nu dringend hoe ver Nederlanders bereid waren mee te buigen. Politieagenten en ambtenaren, maar ook de leiders van de Joodse Raad kwamen voor moeilijke keuzes te staan. Voor de Joden werd de ergste nachtmerrie werkelijkheid. Sinds begin 1941 waren velen van hen al afgevoerd naar het kamp Westerbork. In de zomer van 1942 vertrokken de eerste treinen vandaar naar Auschwitz. In een verbijsterend tempo werden er in enkele maanden 40.000 Joodse Nederlanders gedeporteerd. En dat ging zo door.

Interkerkelijk Overleg en de kanselboodschap van juli 1942

In oktober 1941 richtte Paul Scholten, voorzitter van wat toen nog het protestantse Convent van Kerken was, zich voor overleg tot de aartsbisschop van Utrecht, Johannes de Jong. Dat leidde ertoe dat vanaf januari 1942 de protestanten en katholieken zich aaneensloten in hun verzet tegen de Duitse bezetter. De naam Convent veranderde in Interkerkelijk Overleg (IKO).

Tot dan toe had de RKK zich terughoudend en voorzichtig opgesteld als het ging om de vele dwangmaatregelen van de bezetter. Het verzet van het episcopaat kwam vergeleken met de andere kerken wat traag op gang. Met de deelname van aartsbisschop De Jong aan het IKO kwam daar verandering in. Hij was de centrale figuur in het rooms-katholiek verzet in Nederland tegen de maatregelen van de Duitse bezetter.²⁰

In februari 1942 gingen vertegenwoordigers van het IKO op audiëntie bij Seyss-Inquart om protest aan te tekenen tegen de Jodenvervolging en de arbeidersinzet.²¹ Ze vroegen om barmhartigheid, gerechtigheid gewetensvrijheid. De rijkscommissaris (zelf van katholieken huize), deelde echter mee dat er op dit punt geen sprake van barmhartigheid kon zijn. Toen de bezetter vernam dat er in juli 1942 een kanselboodschap over deze zaak van de gezamenlijk kerken zou worden voorgelezen in alle kerken, waarschuwde deze dat in dat geval ook het leven van joodse christenen, die tot nu toe ontzien waren, in gevaar zou komen. De rijkscommissaris benaderde alleen de NHK over deze kwestie, maar maakte zonneklaar dat ook de andere kerken gestraft moesten worden voor wat hij als ongehoorzaamheid beschouwde.

De hervormden zwichtten onder deze druk, in die zin dat zij toezegden dat ze zich zouden beperken tot een voorafkondiging en het opdragen van de noden in het gebed. De andere kerken handhaafden de kanselboodschap. Aartsbisschop De Jong en de gereformeerde kerk stelden zich principieel op tegen de Jodenvervolging.

---

²⁰ Natuurlijk had de aartsbisschop binnen de hiërarchische structuur van de RKK te maken met de top van de hiërarchie: Rome. Maar Rome was ver weg en de verbindingen moeizaam. De Jong ging vaak zijn eigen gang, voorzichtig de pro-Duitse elementen binnen de kerk van Rome omzeilend. Dat wekt nogal eens de indruk dat de rooms-katholieken wat dat betreft op het tweede plan komen. Dat beeld klopt niet. Sterker nog, de (gereformeerde) predikant J.M. Snoek komt in zijn boek *De Nederlandse kerken en de joden 1940-45* tot de conclusie dat “de Katholieke Kerk in Nederland, wat betreft het publiekelijk protesteren tegen de Duitse gruweldaden jegens de Joden, zich in vergelijking met de andere kerken in Nederland het beste gehouden heeft.” Cf. fonu.nl, *WO2, verzet Rooms-katholieke Kerk in Nederland*.

²¹ Het waren de hervormde hoogleraar Aalders uit Groningen, de gereformeerde oud-minister Van Dijk, dit keer aangevuld met een vertegenwoordiger de rooms-katholieke officiaal van het aartsbisdom Utrecht (dat is in de praktijk van heel Nederland), F. van de Loo.

Overigens werd alleen de RKK inderdaad aangepakt; 700 rooms-katholieke Joden werden weggevoerd.²²

Wegbereider van de oecumene

Op 22 oktober 1942 ging een gezantschap van de IKO, aangevuld met leiders van andere kerken, op bezoek bij de rijkscommissaris Seyss-Inquart om te protesteren tegen Jodenvervolging, dwangarbeid, executies, tegen het ontbreken van rechten voor geestelijke verzorging van de arbeiders, en tegen de “gelijkschakeling” van organisaties, inclusief de christelijke, op het terrein van de sociale hulp, pers, vakbeweging en onderwijs, met de politieke lijn van het Nazi-bewind. In februari '43 was er weer een gezamenlijk protest, nu tegen de razzia's onder studenten en andere jongeren.

Deze acties hielden een grote verandering in voor de kerken zelf, die onderling zo sterk verschilden en elkaar in vreedstijd vaak bestreden (in hun zienswijzen). Nu, in de oorlogssituatie, sloten ze zich aaneen. Zo werd de basis gelegd en de weg bereid voor de latere Raad van Kerken, en voor interkerkelijke toenadering. De oorlog is niet alleen bevorderlijk geweest voor de oecumene, zij betekende ook een doorbreking van de verzuiling.²³ Verzetsmensen en helpers van onderduikers van verschillende kerkelijke richtingen en niet religieuze achtergrond kwamen elkaar tegen en gingen samenwerken.

Vervolging van predikanten, priesters en gelovigen in het algemeen

Opvallend is dat de officiële gezagsdragers van de kerkgenootschappen die zich verzetten tegen het naziregime veelal gespaard werden door die bezetter als het tot represailles kwam. Dit in tegenstelling tot individuele predikanten, priesters en gelovigen in het algemeen – zij hadden vervolging, opsluiting in kampen, marteling en doodstraf te vrezen. Ook in dit opzicht komt er in 1942 een keerpunt. Vergeleken met de andere oorlogsjaren werden in 1942 verreweg de meeste predikanten gearresteerd.²⁴

In datzelfde jaar kwam ook Titus Brandsma om het leven. Als pater (karmeliet) en hoogleraar aan de Universiteit van Nijmegen heeft hij zich via colleges, pers en publicaties verzet tegen het nazisme. In de winter van 1941-'42 reisde hij in opdracht van de bisschoppen langs de redacties van de RK-media om hen te waarschuwen voor NSB-propaganda. Hij werd in februari 1942 gevangengenomen, daarna getransporteerd naar Dachau waar hij korte tijd later, op 26 juli, stierf.²⁵

---

²² Waarschijnlijk wilde de bezetter een voorbeeld stellen ter afschrikking en bovendien waren de katholieken administratief makkelijker aan te pakken – door hun centrale kerkorganisatie en hiërarchische structuur – dan de protestantse kerkgenootschappen die meer bottom-up waren georganiseerd. Met name de gereformeerden kenden sterke plaatselijke zelfstandigheid t.o.v. het nationale verband. Cf. Infonu.nl, *WO2, verzet Rooms-katholieke Kerk in Nederland*.

²³ Kenmerkend voor de toenmalige Nederlandse samenleving was de verzuiling. Dat is de technische term voor een samenleving waarin diverse religieuze alsmede niet-religieuze bevolkingsgroepen elk hun eigen ‘zuil’ hebben waarbinnen zij grotendeels functioneren. Een ‘zuil’ bestaat uit eigen confessionele dan wel niet confessionele instituten, vakbond, politieke partij, scholen, pers, omroep en overige maatschappelijke organisaties. Daardoor er weinig uitwisseling was, laat staan samenwerking. Wel werkten de leiders van politieke partijen met elkaar samen op basis van gemeenschappelijke belangen en compromissen. Het land werd altijd geregeerd op basis van een coalitie van partijen.

²⁴ Opvallend is het grote aantal jonge predikanten daaronder, in de categorie 30-40 jaar. “Als we dat bedenken kunnen we temeer respect hebben voor deze mannen, in de kracht van hun leven, bijna allemaal getrouwd, vader van opgroeiende kinderen. Mensen die wisten wat ze deden ...” Jan Ridderbosch, *Predikanten in de frontlinie*.

²⁵ Tijdens het transport was hij geketend aan een andere gevangene: de jonge gereformeerde predikant Johannes Kapteyn, met wie hij in kamp Amersfoort een vriendschap had opgebouwd; deze overleed in augustus van hetzelfde jaar. In Dachau stierven zeventien Nederlandse geestelijken waarvan Brandsma de oudste en Kapteyn de op een na jongste was.

Ook hervormde predikanten moesten hun verzet met de dood bekopen.²⁶ In zijn boek over (protestantse) “predikanten in de frontlinie”, maakt de historicus Ridderbos gewag van in totaal 151 gearresteerden. De meesten werden weggevoerd naar Dachau of een ander concentratiekamp, 30 van hen kwamen daar om. Anderen kwamen elders om, onder meer bij executies. Overigens ging hun werk in de kampen “gewoon” door: geestelijke bijstand, troost, bemoediging.²⁷

We mogen echter niet vergeten dat de meeste mensen die vanwege hun hulp aan Joden gevangengenomen en gedood werden, ‘leken’ waren.

De kerken en de Jodenvervolging – conclusie

Voor wat betreft de rol van de officiële kerkelijke instanties, predikanten en priesters met betrekking tot de Jodenvervolging, citeren we bij wijze van conclusie de historicus Jan Bank, specialist op het gebied van de rol van de kerken tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Al spoedig na het begin van de Duitse bezetting van Nederland in 1940 kwamen de Nederlands Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland in het geweer tegen de bezetter. De gereformeerden waren relatief sterk vertegenwoordigd in het verzet. Maar ook de hervormde en andere kerken [inclusief de Rooms-katholieke Kerk] deden over het algemeen wat van een Kerk in zo'n situatie verwacht mag worden: men sprak zich uit tegen de repressieve maatregelen van het naziregime, onder meer via kanselboodschappen, en bood waar nodig en mogelijk hulp en ondersteuning aan vervolgte Joden en andere slachtoffers.

Toch liet de bezetter de kerken intact en deze slaagden er op hun beurt in een gemeenschap te continueren die de mensen kon voeden met troost en opwekking, dan wel kon vermanen. Wel was het een wankel evenwicht tussen de twee botsende partijen. Steeds weer was het de vraag hoever zij konden gaan in hun verzet gezien de gevaren die zij (en haar leden) daarbij liepen.²⁸

Epiloog - De familie Ten Boom

Bij wijze van epiloog kom ik terug op de twee tegenstrijdige facetten van Nederland tijdens de Shoah. Als Anne Frank de emblematische figuur is van vele Nederlandse Joden die in de Shoah zijn omgekomen, dan is de familie Ten Boom ongetwijfeld de emblematische figuur van hen die met gevaar voor eigen leven Joden hebben geholpen, en van het motief van het christelijk geloof van velen van hen. Daarom sluit ik deze historische terugblik af met hun verhaal.

Het dagboek van Anne Frank en het Achterhuis in Amsterdam waar zij en haar familie ondergedoken zaten tot aan het fatale verraad in 1944, zijn wereldberoemd geworden. Minder bekend bij het grote publiek maar zeer bekend in protestantse en evangelische kringen wereldwijd is het verhaal van Corrie ten Boom en haar familie. In het hartje van de historische binnenstad van Haarlem, aan de Bartel Jorisstraat, staat nog altijd het grote huis waar Willem ten Boom in 1837 een horlogemakerij opende. Het is nu een museum, gewijd aan het verhaal van de familie Ten Boom en de Shoa, dat bezoekers van over de hele wereld trekt.

---

²⁶ Een bekend voorbeeld is Dirk Arie van den Bosch, predikant in Den Haag en tevens verzetsman. Hij overleed in het kamp Amersfoort, in 1943.

²⁷ Jan Ridderbosch, *op. cit.*

²⁸ Jan Bank, in een lezing tijdens het symposium ‘God in de oorlog’, Vrije Universiteit, Amsterdam, 23/10/2015. Verslag van dit symposium: ‘Kerkelijk verzet in Tweede Wereldoorlog mede uit zelfbehoud’. Reformatorisch Dagblad, 24/10/2015. Vermelding RKK – onze toevoeging. Zie ook: Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*.

De familie Ten Boom was generaties lang actief betrokken bij het Reveil, een beweging van geestelijke vernieuwing binnen de Nederlands Hervormde Kerk. Vanuit de overtuiging dat de Joden nog altijd Gods volk zijn en niet verstoten zijn uit zijn plan met de wereld, hadden velen in de Reveilbeweging bijzondere aandacht voor de profetische beloften van herstel van het Joodse volk, en bad men voor het welzijn en de toekomst van dit volk. Zo ook Willem Ten Boom. In 1843 opende hij zijn huis voor wekelijkse bijeenkomsten van Bijbelstudie en gebed, onder andere voor het Joodse volk.

Caspar ten Boom zette de horlogemakerij van vader Willem voort en handelde in dezelfde geest van de Reveilbeweging. Door de jaren heen waren de Ten Booms actief in het maatschappelijk werk in Haarlem. Hun geloof inspireerde hen tot dienstbaarheid aan de geloofsgemeenschap en de samenleving als geheel. In de jaren 1920 en 1930 nam de familie Ten Boom veel pleegkinderen op, waarvan de ouders zendingswerk deden. Een van Caspars zonen, Willem geheten, werd predikant en theologisch docent. In 1928 promoveerde hij aan een Duitse universiteit op een proefschrift dat handelde over het opkomende antisemitisme overal in Europa. Zijn dochters Corrie en Betsie werden de eerste vrouwelijke horlogemakers in Nederland. Ze waren ongetrouwd en bleven bij hun vader wonen. Samen dreven ze de werkplaats en de winkel.

De familie is altijd doorggegaan met de bijeenkomsten zoals Willem ten Boom daarmee begonnen was in 1843. Precies honderd jaar later zou in ditzelfde huis een ingenieuze schuilplaats worden geconstrueerd voor vervolgte Joden en andere onderduikers, die door de bezetters nooit ontdekt is.

Na de Duitse inval in 1940 werd huize Ten Boom al snel een vluchtplaats voor Joden en verzetsmensen die door de Nazi's werden opgejaagd. Door hen te beschermen, riskeerden Casper en familie hun leven. Dankzij de geheime schuilplaats verbleven er dedurende 1943 en 1944 meestal 5 tot 6 mensen illegaal in huize Ten Boom. Daarnaast waren er altijd ook extra vluchtelingen die voor een paar uur of een paar dagen bleven tot er een ander veilig huis voor hen gevonden kon worden. Door deze activiteiten hebben de familie Ten Boom en hun vele helpers het leven gered van naar schatting 800 vluchtelingen, voor het merendeel Joden.

Op 28 februari 1944 werden de Ten Booms verraden. Nog diezelfde avond deed de Sicherheitsdienst (SD) een inval in het huis, terwijl er een religieuze bijeenkomst aan de gang was, in de hoop zoveel mogelijk verzetsstrijders te vinden. Hoewel de SD meer dan 30 mensen arresteerde en naar de gevangenis afvoerde, onder wie vader Casper en zijn twee dochters Betsie en Corrie en nog enkele familieleden, konden ze niet vinden wie ze werkelijk zochten. Veilig verborgen achter een valse muur in Corrie's slaapkamer waren twee Joodse mannen, twee Joodse vrouwen en twee leden van de Nederlandse ondergrondse. Het huis werd onder permanente bewaking gesteld, in de hoop de onderduikers uit te hongeren.

Twee dagen later deed een man aangifte van de vermissing van zijn zoon. De politieman die de aangifte aannam en in het geheim anti-Duits was, vermoedde dat de jongeman zich bij de Ten Booms schuilhield en bood aan de volgende avond de wacht te houden. Die avond ging hij het huis binnen en riep één persoon bij diens eigen naam, terwijl hij bij iedereen alleen bekend was onder een schuilnaam. Zo won hij het vertrouwen van de vluchtelingen en kon hij hen helpen te vluchten. De vier Joden werden naar nieuwe onderduikadressen gebracht, drie van hen hebben de oorlog overleefd.

Kort daarna bezweek vader Casper op 85-jarige leeftijd aan het lijden in de gevangenis van Scheveningen. Betsie en Corrie werden op transport gesteld naar het concentratiekamp Ravensbrück in Duitsland. Het leven daar was bijna ondraaglijk, toch vonden Betsie en Corrie de kracht om met andere gevangenen te spreken over het geloof en over Jezus' liefde. Veel vrouwen werden christen door hun getuigenis. Betsie stierf in 1944 aan de ontberingen. Kort daarna werd Corrie tot haar grote verbazing vrijgelaten, naar later bleek door een

administratieve vergissing van de kampleiding. En dag na haar vrijlating werden alle overgebleven vrouwen op transport naar Auschwitz gezet waar ze allen omkwamen.

Voor Corrie was de vrijlating uit concentratiekamp Ravensbrück een teken van God dat Hij een taak voor haar had. Na haar terugkeer in Haarlem wijdde begon zij een bediening als evangeliste. Zij predikte de vergeving van Christus en, in het verlengde daarvan, de vergeving van mens tot mens. Met die boodschap trok zij in 1946 door Duitsland en ging zij later naar meer dan 60 landen over de hele wereld. Zij bracht deze vergeving in de praktijk, eerst in 1946 toen zij in contact kwam met de man die de Ten Booms in 1944 had verraden. En daarna in 1947 toen zij na een bijeenkomst in Duitsland oog in oog kwam te staan met een van de ergste kampbewakers van Ravensbrück.

Corrie schreef een reeks christelijke boeken waarmee zij een breed publiek bereikte, en die in vele talen werden vertaald. Zij vertelde haar levensverhaal en de gebeurtenissen tijdens de oorlogsjaren aan John en Elizabeth Sherrill, die er de roman van maakten (*De schuilplaats*, 1971). In 1975 werd het boek verfilmd, onder dezelfde naam.

Tegen het einde van haar leven trok Corrie zich terug in Placentia, Californië, waar zij op 15 april 1983 is gestorven, op haar 91ste verjaardag. Volgens de Joodse traditie is het een zegen dat je op oudere leeftijd sterft op je verjaardag, omdat dit een teken is dat je de aardse missie die God je bij de geboorte heeft gegeven, hebt volbracht.²⁹

Literatuur en andere bronnen

- Bank, Jan. *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*. Amsterdam, Balans, 2015.
- Fasseur, Cees. *Wilhelmina: Sterker door strijd*. Amsterdam, Balans, 2002.
- Griffioen, Pim & Zeller, Ron. *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940–1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam, Boom Publishers, 2011.
- Griffioen, Pim & Zeller, Ron. ‘Comparing the Persecution of the Jews in the Netherlands, France and Belgium, 1940–1945: Similarities, Differences, Causes’. In: Romijn, Peter et al., *The Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945. New Perspectives*. Amsterdam, Amsterdam University Press/Vossiuspers, 2012.
- Nederlandse versie: ‘Nederland: het hoogste aantal Joodse slachtoffers in West-Europa’. Anne Frank Stichting. <https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/nederland-het-hoogste-aantal-joodse-slachtoffers-west-europa/>.
- Ridderbosch, Jan. *Predikanten in de frontlinie. De gevolgen van deelname aan het (kerkelijk) verzet in Nederland tijdens WO II*. Barneveld, De Vuurbaak, 2015.
- Snoek, Johan Maarten. *De Nederlandse kerken en de joden 1940-45*. Kampen, Kok, 2005.
- Vuijsje, Herman. ‘Nederland recordhouder Joodse oorlogsslachtoffers en in Yad Vashem: Schuld en hulde’. *De Groene Amsterdammer*, 05/07/2014.
- Von Benda-Beckmann, Bas. *De RKK en de grenzen van verzet in Nederland tijdens WO2. Rapport verkennend onderzoek*. Amsterdam, NIOD (Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie), 2015.
- Vrije Universiteit, Symposium ‘God in de oorlog’, Amsterdam, 23/10/2015. Verslag van dit symposium: ‘Kerkelijk verzet in Tweede Wereldoorlog mede uit zelfbehoud’. *Reformatie Dagblad*, 24/10/2015.

---

²⁹ “En Mozes ging heen en sprak de volgende woorden tot geheel Israël. En hij zeide tot hen: ‘Ik ben vandaag honderdtwintig jaar oud’...” (Deuteronomium 31:1-2). Heden zijn mijn dagen en jaren vervuld; op deze dag ben ik geboren, en op deze dag zal ik sterven . . . Dit is om ons te leren dat G-d de jaren van de rechtvaardigen vervult tot op de dag en tot op de maand, zoals er geschreven staat (Exodus 23:26): “Ik zal het getal van uw dagen vervullen” (Rashi, commentaar op *Talmoed*, Rosh Hashanah 11a).

Drenthe in de oorlog. *Nieuwlande, een dorp van verzet*.

<http://www.drentheindeoorlog.nl/?aid=400>

Infonu.nl, *WO2, hervormde en gereformeerde kerken*. <https://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/182952-tweede-wereldoorlog-hervormde-en-gereformeerde-kerken.html>

Infonu.nl, *WO2, verzet Rooms-katholieke Kerk in Nederland*. <https://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/188381-tweede-wereldoorlog-verzet-rooms-katholieke-kerk-nederland.html>

Verzetsmuseum Amsterdam, 'Uitspraken van overlevenden over de kerken'.

<https://www.verzetsmuseum.org/nl/kennisbank/kerken>

Yad Vashem, *Names of Righteous by Country*,

<https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>